

İBN DÜREYD'İN HAYATI VE KİTÂBÜ'L-MELÂHİN'İN ARAP DİLİNDEKİ KONUMU*

THE LIFE OF IBN DURAYD AND THE POSITION OF KİTÂB AL-MALÂHİN IN THE ARABIC LANGUAGE

Serhat Eymen Nuray

Doktora Öğr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Ph.D. Student, Necmettin Erbakan University, Social Sciences Institute,

Department of Arabic Language and Rhetoric

serhateymennuray571@gmail.com

0009-0003-8217-1291

Makale Bilgisi/Article Information

HİKEM			
Eylül/September 2025		Cilt/Volume: 3	Sayı/Issue: 2
Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article	Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı – iThenticate Yes – iThenticate
Geliş Tarihi Received	27.05.2025	Kabul Tarihi Accepted	09.09.2025
Yayın Tarihi Published	30.09.2025	e-ISSN: 3023-4247 https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikem	
Atıf Bilgisi Citation	Serhat Eymen Nuray, “İbn Düreyd’in Hayatı ve Kitâbü’l-Melâhin’in Arap Dilindeki Konumu”, <i>Hikem</i> 3/2 (2025), 173-195.		
DOI	10.63022/hikem.1707746		
Finansman Funding	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. The author declared that this study has received no financial support.		
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The author has no conflict of interest to declare.		
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilmiştir. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.		
Etik İlkeler ve Yayın Politikası Ethical Principles and Publication Policy	https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikem/policy https://dergipark.org.tr/en/pub/hikem/policy		
Telif Hakkı Copyright	Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-No Derivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License.		

* Bu makale “İbn Düreyd ve Kitâbu'l-Melâhin Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri” başlıklı tez çalışmasından istifade edilerek hazırlanmıştır.

Öz: Bu makale, Abbâsî dönemi dil âlimi ve sözlükçüsü Ebû Bekir Miḥammed b. el-Hasan İbn Düreyd'in (öl. 321/933) ilmî şahsiyetini ve *Kitâbü'l-Melâḥin* adlı eserini çok yönlü olarak incelemeyi amaçlamaktadır. İlk bölümde müellifin hayat çizgisi, hocaları ve öğrencileri, edebî kişiliği ayrıntılı biçimde ele alınarak onun dil ve edebiyat sahasına kazandırdığı eserleri ortaya konulmuştur. Ardından "melâḥin" teriminin sözlük ve ıstılah anlamları klasik kaynaklardan hareketle açıklanmış, *tevriye* ve *lugaz* kavramlarına değinilmiş ve *melâḥin* teriminin Cahiliye şiirinden itibaren geçirdiği semantik evreler gösterilmiştir. İkinci bölüm *Kitâbü'l-Melâḥin*'in yazılış sebebi, nüsha durumu, tertip planı ve metot özelliklerine ayrılmış ve eserdeki 185 yemin cümlesinin dizini oluşturularak metin içi bağlama göre tasnifi yapılmıştır. Çalışmanın yöntem kısmında dilbilimsel çözümleme ile klasik belâgat usûlünün birlikte kullanıldığı belirtilmiş, her yemin cümlesinde yer alan anahtar kelimelerin sözlükteki yakın anlamları ile nadir veya mecazî anlamları karşılaştırılmıştır ve okuyucuya sunulmuştur. Kelime-anlam ilişkisinin değerlendirilmesinde belâgat sanatları ihtiva eden örnek beyitler ve Kur'an âyetleri üzerinden gösterilmiştir. Böylece İbn Düreyd'in belâgat ilmini sadece estetik bir süs olarak kullanmadığı, yemin hukukunda muhatabın kastını örtme, sözü zarif biçimde gizleme ve dilin pratik imkânlarını genişletme amaçlarına hizmet ettirdiği ortaya konulmuştur. Elde edilen bilgiler, *Kitâbü'l-Melâḥin*'in klasik lügat geleneği ile belâgat nazariyesini kaynaştırarak Arapçada çokanlamlılığın sistematik bir örneklemine sunduğunu göstermektedir. Eserin nadir lafızları muhafaza eden sözlükbilimsel değeri vurgulanmış, lügat ve belâgat çalışmalarına yöntemsel bakımından model teşkil ettiği sonucuna varılmıştır. Böylece çalışma hem İbn Düreyd'in ilmî mirasına hem de Arap dilinde anlam katmanlarının dinamik yapısına dair özgün bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâḥin*, Yakın-Uzak Anlam.

Abstract: This article aims to provide a comprehensive study of the scholarly profile of the 'Abbâsid philologist and lexicographer Abū Bakr Muḥammad b. al-Ḥasan Ibn Duraid (d. 321/933) and his work *Kitāb al-Malāḥin*. The first section details the author's biography, teachers, pupils, and literary persona, thereby identifying the contributions his works have made to the fields of Arabic language and literature. The term *malāḥin* is then examined in both its lexical and technical senses on the basis of classical sources; the concepts of *tevriye* (double entendre) and *lugaz* (riddle) are addressed, and the semantic development of *malāḥin* from pre-Islamic poetry onward is traced. The second section is devoted to the composition motives, manuscript tradition, structural plan, and methodological characteristics of *Kitāb al-Malāḥin*. A concordance of the work's 185 oath-bearing sentences is compiled and classified according to their textual context. Methodologically, the study combines linguistic analysis with classical rhetorical theory: the dictionary (near) meanings of key words in each oath are compared with their rare or figurative senses and presented to the reader. The word-meaning relationship is illustrated through select poetic verses and Qur'anic passages containing relevant rhetorical devices. These findings demonstrate that Ibn Duraid employed the science of rhetoric not merely for ornamentation, but also to conceal the speaker's intent in legal oaths, to cloak meaning with elegance, and to expand the practical capabilities of language. The study concludes that *Kitāb al-Malāḥin* fuses the classical lexicographical tradition with rhetorical theory, offering a systematic exemplar of polysemy in Arabic. The work's lexicographical value in preserving rare vocabulary is highlighted, and its methodological significance for future lexicographic and rhetorical research is emphasized. Thus, the article presents an original perspective on both Ibn Duraid's scholarly legacy and the dynamic layers of meaning in the Arabic language.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Ibn Duraid, *Kitāb al-Malāḥin*, Literal and Figurative Meaning.

Giriş

Arap dili hem sözlü hem de yazılı gelenekte derinlikli bir edebî yapıya sahiptir. Bu yapının temel taşlarından biri olan belâgat ilmi, anlamın incelikli yollarla aktarılmasını esas kabul eder. Belâgat ilminin içerisinde yer alan tevriye ve lugaz gibi sanatlar, metne anlam derinliği ve estetik katmakla birlikte muhatap ile metin arasındaki etkileşimi de güçlendirir.

İbn Düreyd, yaşadığı dönemin öncü dil âlimlerinden biri olarak yalnızca sözlük ve dil bilgisi alanında değil, belâgat alanında da dikkat çeken eserler kaleme almıştır. Onun "*Kitâbü'l-Melâhin*" adlı eseri, klasik Arap edebiyatı içinde özel bir yere sahip olup muğlak ifadeler, anlam çokluğu ve uzak-yakın anlamlarının işlendiği alanında önemli bir eserdir.

İbn Düreyd ve eserleriyle alakalı çalışmalar kaleme alınmıştır. Bunlardan birisi Fatih Kılınç'a ait "*İbn Düreyd ve Cemheratü'l-Luga Adlı Eseri*" adlı yüksek lisans tezidir. Bunun yanı sıra direkt bu çalışma konusuyla alakalı olarak ele alınan bir çalışma da mevcuttur. Bu çalışma Doç. Dr. Selman Yeşil tarafından kaleme alınan "*Arap Edebiyatında Melâhin Eserleri (İbn Düreyd'in Kitâbü'l-Melâhin Örneği)*" isimli çalışmadır. Bu çalışma da 2019 yılında makale yazarı şahsım tarafından kaleme alınan "*İbn Düreyd ve Kitâbü'l-Melâhin Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bununla birlikte *Kitâbü'l-Melâhin*'in Türkçe'ye tercüme edilmiş kitabı bulunmaktadır. Söz konusu kitap Ayşe Kutlu ve Fatıma Betül Kadağ tarafından "*Dil Oyunları*" ismiyle kaleme alınmıştır. İbn Düreyd ve eserine dair kaleme alınan bütün çalışmalar, makalenin bulgularını destekler mahiyettedir.

Bu çalışmanın amacı, Arap diline önemli eserler bırakan Arap dili âlimi, edip ve şair olan İbn Düreyd'in hayatı, edebî şahsiyeti ve Melâhin alanında önemli bir yeri olan, *Kitâbü'l-Melâhin* adlı eserini incelemektir. *Kitâbü'l-Melâhin*, kelimelerin yakın ve uzak anlamları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Eserin yazılma amacının genel olarak bilginin kalıcılığını sağlamak, muhatapın seviyesini tespit etmek ve dil alanındaki etkinliği ortaya koymak olduğu söylenebilir. Bu mahiyette yazılmış eserin incelenmesi, akademik çalışmalara katkıda bulunması ve daha sonraki çalışmalara fayda sağlaması açısından önem arz etmektedir. Diğer çalışmalara göre hem verilen örnekler hem yapılan istişhâdları örneklendirme açısından daha kapsamlı ele alındığı düşünülmektedir. Söz konusu eserle alakalı bilgi edinmek isteyen araştırmacı kullanılan kelimeleri, verilen istişhâdları bulma açısından daha pratik ama bir o kadar da kapsamlı değerlendirmelerde bulunabilir.

1. İbn Düreyd

Çalışmanın bu bölümünde İbn Düreyd'in hayatı, hocaları ve öğrencileri, edebî kişiliği, vefatı ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

1.1. Hayatı

İbn Düreyd'in ismi kaynaklar incelendiğinde farklı biçimlerde geçtiği anlaşılmaktadır. Kaynakların bir kısmında Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd b. 'Atâhiye olarak ifade edilirken¹ bazı kaynaklarda Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd b. 'Atâhiye b. Hantem el-Ezdî²,

¹ Ebû 'Abdullâh Şihâbeddin Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ = İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, ed. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Garb el-İslâmî, 1993), 18/127.

² 'Abdülvehid b. 'Alî el-Halebî Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, ed. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2002), 99.

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî³ veya Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd b. 'Atâhiye b. Hantem b. Hammâmî⁴ olarak geçmektedir.

İbn Düreyd'in şeceresi, İbn Hantem b. Hamâmî b. Vâsî', b. Vehb b. Seleme b. Hantem b. Hadır b. Cüşem b. Zalim b. Esed b. 'Adiy b. Mâlik b. Fehm b. Ganem b. Devs b. Adnân b. Abdillâh b. Züheyr b. Zehrân b. Kâ'b b. Hâris b. Abdillâh b. Mâlik b. Nadr b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcûb b. Ya'rub b. Kahtân⁵ şeklinde kaynaklarda geçmektedir.

İbn Düreyd, 223/837 yılında Abbasi halifelerinden Mu'tasım döneminde, Basra'da "Sâlih" adı verilen bir bölgede, söz sahibi ve mal varlığı olan bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelmiştir.⁶ Kaynaklarda, doğum yeri Basra olduğuyla ilgili herhangi bir ihtilaf yoktur. İbn Düreyd'in çocukluk dönemiyle alakalı kaynaklarda fazla bilginin yer almadığı saptanmıştır. Kendisinin öğrenim yükü amcası tarafından üstlenilmiştir. Bununla birlikte eğitiminin neden amcasının desteğiyle sürdürdüğüyle alakalı herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Öğrenimini Basra'da tamamlamış daha sonra amcası Hüseyin b. Düreyd ile birlikte Basra'dan ayrılıp Ummân'a gitmiş ve yaklaşık olarak 12 yıl orada kalmıştır.⁷

Kaynaklar incelendiğinde müellifin ailesi hakkında fazla bilginin yer almadığı görülmektedir. Fakat ailesinin dönemin ileri gelenlerinden olduğu, babasının ise dönemin zenginlerinden olup toplumda saygın birisi olduğu söylenebilir.⁸

1.2. Hocaları ve Öğrencileri

İbn Düreyd, Abbasilerin ikinci döneminin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Bu âlimler el-Hüseyin b. Düreyd⁹, Ebû Hâtım es-Sicistânî (öl. 255/869), Ebu'l-Faḍl er-Riyâşî (öl. 257/871), 'Abdurrahmân b. Ahl'l-'Asmaî¹⁰ (öl. 216/831), el-'Utbî (öl. 228/843), Ebû Osman Saîd b. Hârûn el-İşnânadânî¹¹ gibi dönemin önemli âlimlerindendir.

İbn Düreyd'in, Ebû Saîd es-Sîrâfî (öl. 368/978), Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (öl. 356/967), el-Merzûbânî (öl. 384/994), Ebû 'Ali el-Fâris (öl. 369/979), Hasan b. 'Abdullah el-'Askerî (öl. 382/992), el-'Âmidî (öl. 371/981)¹², İbnu's-Serrâc (öl. 316/929), el-Mes'ûdî (öl. 346/956), Ebû 'Ali el-Kâlî (öl. 356/967)¹³ gibi yetiştirdiği birçok öğrencisi bulunmaktadır.

1.3. Edebî Kişiliği

İbn Düreyd'in, yaşadığı dönemdeki âlimlerin önderi olduğu, Arap dilinde ve şiirinde kayda değer bir seviyede olduğu, ilme önem veren bir şahsiyet kabul edildiği ifade edilmektedir.¹⁴

İbn Düreyd, şiir alanında da önemli bir kişiliğe sahiptir. Öğrencilerinden olan Merzûbânî de kendisinin kaliteli ve alanında uzman bir şair olmasının yanı sıra çok fazla şiir ezberlediğini

³ Mufaddal b Muhammed b Mişer, *Târîhu'l-'Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ḡayrihim*, ed.

'Abdulfettâh Muhammed (Yemen: Hecr li'l-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî ve'l-İlân, 1941), 225.

⁴ Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osman Zehebî, *Siyer-ü A'lâmi'n-Nübelâ*, ed. Beşşâr Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 15/9.

⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 15/127.

⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 15/127.

⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, ed. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru sâdır, ts.), 4/325.

⁸ Zehebî, *Siyer-ü A'lâmi'n-Nübelâ*, 10.

⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 15/128.

¹⁰ Zehebî, *Siyer-ü A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/10.

¹¹ Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/325.

¹² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî İbn Düreyd, *el-Müctenâ* (b.y.: y.y., 1382-1962), 16-18.

¹³ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, thk. Abdülilâh Nebhân (Dimaşk: Menşûrât-i Vizârat'î's- Şekâfe, 1992), 14-16.

¹⁴ Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 84.

ve rivayet ettiğini ifade eder.¹⁵ Ezberi oldukça kuvvetli olan İbn Düreyd, kendisine okunan divanların eksiklerini tamamlayacak ve yanlışlarını anında düzeltecek dereceye ulaşmıştır.¹⁶ Şiirdeki başarısından dolayı “Şairlerin en âlimi, âlimlerin en şairi” gibi övgülere mazhar olmuştur.¹⁷ Hikmet, ilim ve âlimler hakkında, gazel, vâsf, fahr, mersiye, hiciv, reddiye, hamase gibi konular yer almaktadır.¹⁸

Özellikle dil ilimlerinde el-Halil b. Ahmed'in (öl. 175/791) yerini almıştır. Bu bağlamda sözlük alanında da önemli eserler bırakan İbn Düreyd, sözlüklerinde bu alanda öncü olmuş isimlerin bile zikretmediği birçok kelimeyi eserlerinde kaleme almış, sözlük alanında önemli yere sahip ve kendisinin en meşhur sözlüğü olan *el-Cemhere'*yi yazmıştır.¹⁹

İbn Düreyd, özellikle öğrencilerinin karşısında vakur duruşuyla dikkat çekerken son derece dikkatli ve sabırlı davranmış ve bazı zamanlarda nüktedan bir kişiliğe sahip olduğunu göstermiştir. Öğrencilerinden biri müşahade ettiği bir olayı şöyle ifade eder; “ Bir gün İbn Düreyd ders verirken, utangaç bir genç okumaya başladı ve arada hatalar yapıyordu. İbn Düreyd çocuğun heyecanlanıp utandığını fark edince sabredip hatalarını söylemedi. Orada bulunanlar şaşımaya başladı ve içlerinden biri, “Şaşırmayın, onun yüzünde Allah'ın affına mazhar olduğuna dair bir işaret var.” dedi. İbn Düreyd bu adama da sabrederek hiçbir şey söylemedi. Çocuk okumasını bitirdikten sonra hatalarını çocuğa tek tek söyledi ve o şahsa dönerek; “Sen gel bakalım suratsız adam!” deyince, orada bulunanların bu duruma şaşımaktan kendilerini alamadıkları nakledilir.”²⁰

1.4. Vefatı

İbn Düreyd, 90 yaşındayken geçirdiği rahatsızlık sonra felç olmuştur. Bir müddet sonra iyileşmiş fakat sağlığına dikkat edemediğinden dolayı tekrar felç geçirerek 321/933 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²¹ Vefat ettiği yer ve yıl hakkında kaynaklarda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat hangi ay vefat ettiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. İbnu'l-Enbârî ve İbn Hallikân'a göre 18 Şaban 321 tarihinde, Yâkût'a göre 18 Ramazan 321 tarihinde vefat etmiştir.²²

1.5. Eserleri

el-Cemhere, el-İştikâk, el-Mağşûra, el-Mağşûr ve'l-memdu'd, Kitâbü'l-Melâhin, Kitâbü'l-Muctenâ, es-Serc ve'l-licâm, Vâsfu'l-matar ve's-sehâb ve mâ ne'atethu'l-'Arabu'r-ruvvâd mine'l-bikâ', Kitâbü'l-Fevâid ve'l-aḥbâr, Min aḥbâri İbn Düreyd, el-Emâlî, el-Vişâḥ, Zehâiru'l-ḥikme, Şerḥu'l-Farḥ beyne'z- zâ' ve'd- dâd, Mecmû'atu Hikem li Seyyidînâ 'Alî ceme'ahû İbn Düreyd, Şerḥu Lâmiyyeti'l-'Arab li'ş-şenferâ, Şerḥu Bânet Su'âd li-Ka'b b. Zuheyr, Şerḥu Kaşîdeti'n-Nezîr b. Sâ'ib el-Kelbî, Munteḥab mine'l-eş'âr, el-Emsâlu'n-Nebeviyye, el-Muktebes, Kitâbü Ef'ale ve fe'altu, el-Âdâb ve'l-emsâl, el-Erba'ûn (Eḥâdisu İbn Düreyd, Erba'ûne ḥadîsen), el-İstidrâk 'ale'l- Halîl, el-Enbâz, el-Envâ', el-Benûn ve'l-benât, et-Tavassuṭ, el-Ḥaylu's-sagîr, el-Ḥaylu'l-kebîr, Edebu'l-kâtib, es-Silâh, el-Lugât, el-Lugât fi'l-Ḳur'ân, Ġarîbu'l-Ḳur'ân, Ġarîbu'l-Hadîs, el-Mutenâhî fi'l-luga, el-Muktenâ,

¹⁵ Ebû 'Ubeydullâh Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, ed. F. Krenkow (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1982), 461.

¹⁶ el-Merzubânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, 18/136.

¹⁷ İbn Yûsuf el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*, ed. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1986), 3/94.

¹⁸ Abdullah Esat Bağcı, “İbn Düreyd'in Söylediği Hikmet Şiirlerinin Tema ve Üslup Bakımından İncelenmesi”, *Akif* 54/1 (2024), 98.

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/323.

²⁰ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 18/131-132.

²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/326.

²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/326.

*Takvîmu'l-lisân, Mâ su'ile 'anhu lafzan fe ecâbehu 'anhu hıfzan*²³ gibi eserleri kaleme almıştır. Bu eserlerinin bir kısmıyla alakalı çok geniş bilgilere yer verilirken bir kısmına dair bilgiler yer almamaktadır. Fakat genel olarak eserleri değerlendirildiğinde Arap dilinin farklı alanlarında kaleme aldığı gözlemlenmektedir.

2. Melâhin Kavramı ve Kitâbü'l-Melâhin Adlı Eser

Makalenin bu bölümünde *melâhin* kavramı, eserin genel özellikleri, eserde takip edilen yöntem, eserin Arap dilindeki yeri ve içeriği, eserde kullanılan istişâdlar hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Melâhin Kavramı

Melâhin kelimesi; “lehçe, zekâ, üslûp, nağme, sözlerde hatalı kullanım, şifreli konuşma, sesi değişik tonlarda çıkarmak”²⁴ gibi anlamlara sahip olan *lahn* kelimesinden türemiştir. *Melâhin* Arap edebiyatında ortaya çıkan, Türk ve Fars edebiyatında da önemli konuma sahip olan edebî bir yazı türüdür. “Kişinin, maksadını gizleyerek bir eşyanın ya da anlatmak istediği şeyin birtakım alâmet ve sıfatlarını zikredip ne olduğunu sormasıdır.” şeklinde de tarif edilmiştir.²⁵

Melâhin, kelimelerin farklı anlamlarda veya mecaz olarak kullanılıp amacın gizlendiği, eğitim ve eğlence amaçlı kullanılan bir türdür. Kanaatimizce *melâhin* teriminin, lugaz ve tevriye sanatlarıyla yakın ilişkisi vardır. Bundan dolayı kısaca lugaz ve tevriye terimlerinin açıklanması uygun olacaktır.

Lugaz/Elgâz kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup sözlükte “bir sözü söylerken muradı gizlemek”²⁶ anlamına gelir. Sözlük anlamlarından birisi de terim anlamıyla örtüşen “çöl faresinin, saklandığı yerin bulunmaması için yuvasını dolambaç gibi eğri büğrü kazmasıdır.”²⁷ Arap dilinde *lugaz* kelimesi “luğz, luğuz, lağz, lağaz, ilğaz, luğğayza” gibi karşılıklarla da ifade edilmiştir.²⁸ *Lugaz* kelimesi, ıstilahî olarak “sözün maksadını gizlemek, şaşırtmalı söz söylemek, zekâ oyunu” gibi anlamlara gelmektedir. Şiir ve edebiyatta “bir sözü ya da kavramı, doğrudan ifade etme veya bir nesneyi açık bir dille tasvir etme yerine onu ima eden ifadeler kullanıp, o şiiri ya da nesri bilmece hatta bir muamma şekline sokma” olarak karşılık bulmaktadır.²⁹ *Lugaz* kelimesinin sözlük ve ıstilah anlamları değerlendirildiğinde, *lugaz* sanatının hoca ile öğrenci arasında geçen bir çeşit beyin fırtınası olduğu gibi bir sonuç da ortaya çıkabilir.³⁰

Tevriye, Arapça “وري” kökünden elde edilmiş *tef'il* babında bir mastardır. Sözlükte “bir haberi gizlemek ve saklamak” anlamına gelmektedir.³¹ Herhangi bir haberi gizleyip diğerini

²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/324-326; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 3/98-99; el-Merzubânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, 4/323-324; İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 20-22.

²⁴ Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruvefyî'î İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 4/379-380.

²⁵ Muhammed b. 'Alî et-Tehânevî, *Keşşâf-ü Istılâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, ed. 'Alî Dahrûc (Beyrut: Mektebet-ü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1-2/2/1408.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/405.

²⁷ Ebû 'Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 4/383.

²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/405.

²⁹ M. Faruk Toprak, “Klâsik Arap Şiirinde Luğaz”, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2001), 97.

³⁰ Muhammed b. Ebû Bekir b. 'Abdülkadir er-Râzi, *Muḥtârü's-Şihâh* (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1995), 299.

³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/389-390.

açığa çıkaran kimse için “وَرَى الْخَبْرَ” denir.³² Bir *bedi'* terimi olarak tevriye, şiir ya da nesirde yakın veya uzak iki anlamı bulunan bir lafzın, zihne ilk anda gelen yakın anlamının değil de uzak anlamının kastedilmesidir. Bu lafızların her ikisi de hakiki anlamda kullanılabileceği gibi, birisi hakiki diğeri mecazi anlamda da kullanılabilmektedir.³³ Tевriye, düşünmenin ve hayal gücünün ön planda olduğu bedii sanatlarındandır. Belâgat âlimlerine göre, belâgatta tevriyeden daha zarif, Allah'ın ve Rasûlü'nün kelimelerindeki müteşâbih sözleri anlama noktasında daha faydalı bir sanat dalı yoktur. Bazı belâgatçılar, tevriye terimini “ihâm, tevcih, tahyil ve mugâlata-i ma'neviyye” isimleriyle de ifade etmiştir.³⁴ Tевriye, terim olarak cinâs, secî' ve tıbâk gibi bedi sanatlarından daha sonra ortaya çıkmıştır. Tевriye terimini kelime anlamıyla kullanan ilk dil âlimi Câhız, tarif eden ilk belâgat âlimi *el-Bedî' fî Nakdi's-Şi'r* isimli eserinde Usâme b. Munķiz'dir (öl. 584/1188). O, tevriyeyi şöyle ifade eder: “Bil ki tevriye, bir kelimenin iki manalı olup, birisini kastederek diğeriyle onu gizlemendir.”³⁵

2.2. Kitâbü'l-Melâhin'in Genel Özellikleri

İbn Düreyd çalışmaya konu olan *Kitâbü'l-Melâhin* isimli eserinin adının nasıl ortaya çıktığını ve yazılış amacını özlü bir şekilde ifade etmiştir. Bu ismi seçerken öz ve içeriğini belirtecek bir tercihte bulunmuştur. Eserin ismini ve yazılış amacını şu şekilde dile getirmiştir: “Bu kitap, zalimlerin ve diktatörlerin zorlamasıyla yemin etmek durumunda kalan, zalimin zulmünden kurtulmak için kişilerin amaçlarını gizleyerek kullanmış oldukları cümleleri açıklamak amacıyla yazılmıştır. Bu kitaba *Kitâbü'l-Melâhin* ismini verdik. Bu kelimeyi seçerken özen gösterdik. *Melâhin* kelimesini, hiçbir şekilde saflığını bozacak bir şeye karışmayan, saf ve katıksız olan fasih Arapçadan seçtik.”³⁶

İbn Düreyd, kendisinden önce yaşamış dil âlimlerinin yöntemini benimsemiş ve eserinde bu âlimlere açıkça atıfta bulunmuştur. Bununla birlikte, bazı yerlerde özellikle Halil b. Ahmed'e ait görüşlere yer vererek bu âlime özgü yaklaşımı öne çıkarmıştır.³⁷

İbn Düreyd *el-Cemhere'*de yaptığı uygulamanın aksine *Kitâbü'l-Melâhin*'de örnekleri sunarken herhangi bir sistematik sıraya bağlı kalmamış, örnekleri aklına geldiği biçimde sıralamıştır. Sistematik sıraya bağlı kalmamasının nedeniyle alakalı bilgiye rastlanmamıştır. İbn Düreyd eserini dilin gizli inceliklerini öğretmek amacıyla kaleme aldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte eseri özellikle Abbasî halifelerinden birine takdim etmek gayesiyle yazdığına dair rivayetler de olmakla birlikte bu konuda kesin bir bilgi elde edilememiştir.³⁸

Bu çalışma *Kitâbü'l-Melâhin*'deki toplam 185 yemin cümlesini kapsamakta olup örneklem seçiminde bu cümlelerin eserin genel anlam varyasyonlarını temsil etmesine dikkat edilmiştir. İbn Düreyd, eserine klasik eserlerin genel üslubunu kullanarak Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ile başlamıştır. Akabinde eseri neden kaleme aldığını ifade etmiştir. *Melâhin* kelimesini seçme sebebini açıkladıktan sonra, bu kelimenin sözlük açısından tahlilini yapıp bu kavramın kullanılışını bir hadis ve çeşitli yaşanmışlıklarla açıklamıştır. Müellif örnekleri zikrederken, ilk örneğin başında “فمن الملاحن قولك” “Senin şu sözün melâhindendir.”

³² er-Râzi, *Muhtâru's-Şihâh*, 299.

³³ Celâluddîn 'Abdurrahmân Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), 2/165.

³⁴ Bahâuddîn Ebû Hâmid Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulkâfi es-Sübkî, *'Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîşi'l-Miftâh*, ed. Halil İbrahim Halil (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/344-345.

³⁵ Ebû'l-Muzaffer Mecduddîn Usâme b. Muķallid b. Nasr İbn Munķiz, *el-Bedî' fî Nakdi's-Şi'r* (Kahire: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 60.

³⁶ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 57-58.

³⁷ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 27.

³⁸ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 29.

ifadesini kullanmayı tercih etmiş daha sonraki cümlelerde bu sözü hazfetmiş ve تقول “Sen dersin...” lafzıyla iktifa etmiştir. Anlaşılması zor olan kelimeleri sözlük açısından فمعنى أي يعني gibi ifadelerle açıklamış ve bu örnekleri âyet ve şiirle istişhâd ederek okuyucunun daha iyi anlamasını amaçlamıştır. Şiirlerin bazılarında şairin adını zikretmiştir. Bazılarında ise كقول الشاعر قال الراجز “Şairin dediği gibi, şair dedi ki...” gibi ifadeleri kullanmak suretiyle şairin adını söylememiştir. Müellifin kaleme aldığı yemin cümleleri olumsuzluk anlamı da ifade ettiği için واللّٰه lafzı ve ما olumsuzluk edatı ile başlamıştır. Örnekleri verirken sıralama konusunda herhangi bir sistem takip edilmemiş gelişigüzel bir şekilde aktarmıştır. İbn Düreyd bazen kelimedenden kastedilen manayı açıkça belirtmiş bazen de anlamı zikretmeksizin sadece lafzı vermekle yetinmiştir. Bunun sebebi, halk arasında çokça kullanılması dolayısıyla herhangi bir açıklamaya ihtiyaç duyulmaması olabilir. Yeri geldiğinde bazı kapalı ve anlamı müphem kelimeleri açıklamış ve izaha kavuşturma yoluna girmiştir.³⁹

Müellif, bazen kastedilen tek bir anlamı ifade ederken bazen de sebebini zikretmeksizin birçok anlama gelebileceğini ifade etmiştir. Aşağıda ifade edilecek صَقْر kelimesi bu durumun örneklerinden biridir.

وَتَقُولُ: وَاللّٰهُ مَا عِنْدِي صَقْرٌ وَلَا أَمْلِكُهُ

“Vallahi bana ait bir şahin yoktur ve ben ona sahip değilim.” dersin.

Müellif bu yemin cümlesinde vermiş olduğu “صَقْر” kelimesinin yakın anlamlarından birisi olan “şahin” anlamında kullanılıp, nadir anlamlarından olan “hurma pekmezi”, “çok ekşi kımız” ve “atın kulağının içinde bulunan tüy”⁴⁰ anlamlarının da bulunduğunu ve bu şekilde kullanılabileceğini ifade etmiştir. Müellif, sadece tek bir nadir anlamı vermemiş, üç farklı anlama gelebileceğini dile getirmiş ve verdiği yemin cümlesindeki nadir anlamın hangisi olduğuyla alakalı herhangi bir seçimde bulunmamıştır. Eser genel olarak incelendiğinde herhangi bir seçimde bulunmadığı, birden fazla nadir anlamı verdiği gözlemlenmektedir. İbn Düreyd bu yemin cümlesinde herhangi bir istişhâd getirmemiştir.⁴¹ Fakat yakın anlamı olan “şahin” anlamının Yesrib halkı tarafından kullanıldığı ifade edilmiştir.⁴²

الصَّقْرُ فِي رُؤُوسِ الرِّقْلِ

“Doğan, rakl olarak bilinen çöl çalıların tepelerinde (tünemiş).”

Nadir kullanımı için neden istişhâd getirmemesini, dönemin şartlarından kaynaklı olarak yorumlamak uygun olacaktır.

İncelenen nüshada numaralandırma yapıldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte çalışmaya esas olan nüshada yer alan bu numaralandırmanın müellif mi muhakkik mi tarafından yapıldığına dair net bir bilgiye ulaşılmamıştır.

2.3. Kitâbü'l-Melâhin'in Arap Dilindeki Yeri

Melâhin türü eserler, yöntem açısından büyük ölçüde benzerlik göstermelerine rağmen, içerik bakımından çeşitli farklılıklar arz edebilmektedir. Bu türdeki ifadelerin kökeni, Cahiliye

³⁹ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 3;10;25;76.

⁴⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/60.

⁴¹ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 76.

⁴² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdi İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408), 2/742.

Dönemi'ne kadar uzanmakta olup, bu üslubun Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından da belli bağlamlarda kullanıldığı bilinmektedir. Söz konusu tür, belâgat sanatları ile ilişkilidir. İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin* adlı eserinde, kelimelerin yalnızca yakın anlamlarına değil, aynı zamanda uzak bir başka ifadeyle nadir anlamlarına da işaret edilebileceğini ortaya koymuş; bu bağlamda dili hem esnek hem de çok katmanlı bir şekilde kullanma imkânı sunmuştur. Müellif, bu yönüyle Arapçanın anlam potansiyelini genişletmiş, klasik dönemin belâgat anlayışına uygun düşen özgün bir eser meydana getirmiştir. *Kitâbü'l-Melâhin*, Arap dilinin ifade zenginliğini ve çokanlamlılık imkânlarını gözler önüne seren önemli çalışmalar arasında yer almakta olup; hem sözlükbilimsel hem de edebî yönüyle dikkat çeken bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

2.4. *Kitâbü'l-Melâhin*'in İçeriği

Kitâbü'l-Melâhin farklı nüshalarda değişiklik göstermekle birlikte, çalışmaya esas alınan nüshada 185 adet yemin cümlesi içermektedir. Eserde, müellifin istişhâd amacıyla kullandığı âyetler ve şiirler de yer almaktadır. Eserin başında, muhakkik tarafından kaleme alınmış bir mukaddime bulunmaktadır. Bu mukaddimenin ardından, müellif ve eserine dair bilgilerin sunulduğu "*el-Kitâb ve'l-Müellif*" başlıklı bölüm yer almaktadır. Söz konusu bölümde müellifin hayatı, hocaları, öğrencileri ve telif ettiği eserler ayrıntılı bir şekilde okuyucuya aktarılmaktadır. Aynı bölümde *Kitâbü'l-Melâhin*'e dair kapsamlı bilgiler de sunulmuştur. Muhakkik eserde yer alan yemin cümlelerini verdikten sonra, çalışmanın son kısmını fihris bölümüne ayırmıştır. Bu bölümde âyetlerin, kelimelerin, şiirlerin, kavim, topluluk ve belde adlarının geçtiği yerler ayrı ayrı sistematik biçimde belirtilmiştir.⁴³ Bu fihris eserin kullanımını kolaylaştırmış ve araştırmacıya birçok açıdan kolaylık sağlamıştır.

İbn Düreyd, her bir yemin cümlesini aktardıktan sonra söz konusu cümlede geçen kelimenin uzak anlamını hangi bağlamda kullandığını ayrıca açıklamaktadır. Bununla birlikte bazı yemin cümlelerinde yer alan kimi kelimeler, bağlam itibarıyla uzak anlamı desteklememekte ve bu durumlarda kelimenin yakın anlamı esas alınmış görünmektedir. Müellif, cümle bağlamından bağımsız olarak bu kelimelerin nadir yahut alışılmadık kullanımlarını da ayrıntılı biçimde izah ederek söz varlığına katkıda bulunur. Eserde geçen uzak anlamıyla öne çıkan başlıca yemin cümleleri ve bu cümlelerdeki kelimeler aşağıda sıralanmıştır:

وَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَعْلَمْتُ فُلَانًا وَلَا أَعْلَمَنِي

"Vallahi, falan kişiye ben bir şey haber vermedim, o da bana haber vermedi." dersin.

Müellif, verdiği bu örnekte "أَعْلَمَ" kelimesinin yakın anlamlarından olan "bildirmek, haber vermek" anlamlarının yanı sıra nadir anlamlarından olan "üst dudağı yarmak"⁴⁴ anlamının kastedilebileceğini ifade etmiştir. İbn Düreyd, bu örnekte herhangi bir istişhâda başvurmamıştır.⁴⁵ Müellifin kaleme aldığı *el-Cemhere* isimli sözlükte yapılan araştırmada da herhangi bir örnek getirmeden sadece kelimenin anlamı açıklamakla yetindiği görülmektedir. Böyle bir yönleme başvurusu, eserin kaleme alındığı dönemde yaygın olarak kullanılan anlam olmasından kaynaklanabilir. İbn Düreyd'in sıklıkla başvurduğu *Kitâbü'l-Ayn*'a bakılıp bir değerlendirme yapıldığında Halil b. Ahmed'in kelimenin "üst dudağı yarmak" anlamında

⁴³ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 25.

⁴⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2/153.

⁴⁵ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 72.

da kullanıldığını istiṣhâda başvurarak bir şiirle örneklendirdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Söz konusu şiir Antere b. Şeddâd b. Amr el-Absî (öl. 614 [?])'nin şu şiiridir:⁴⁶

تَكَوْ فَرِيصَتُهُ كَشِدْقِ الْأَعْلَمِ

1

1- Korkudan titreyen göğüs kasları yarık dudaklının ağız kenarı gibi.

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ مِنْ فُلَانٍ جُبَّةً وَلَا لَبْسَتُهَا

“Vallahi ben falan kimseden ne bir elbise aldım ne de o elbiseyi giydim.” dersin.

Müellif eserinde yer verdiği bu yemin cümlesinde “جُبَّة” kelimesinin yakın anlamı olan “elbise” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından birisi olan “mızrak demirinin sapa geçen yuvası”⁴⁷ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu cümlede herhangi bir istiṣhâd yapılmamış doğrudan kelime açıklanmıştır.⁴⁸ Bu kullanımda istiṣhâda başvurulmaması o dönemde nadir anlamın kullanıldığı gibi bir sonuca ulaştırabilir. Veya mürâdif olan bir başka kullanımının yaygın olmasından kaynaklı da istiṣhâda başvurmamış olabilir. Yapılan araştırmalar sonucunda nadir anlamı olan “mızrak demirinin sapa geçen yuvası” anlamında bir başka kelimenin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu kelime التَّغْلَب ifadesidir. Bu kullanım bir şiirle örneklendirilmiştir:⁴⁹ [Mütekârib]

و فِي ضَيْبِهِ تَغْلَبُ مُنْكَسِرٌ

وَأَبْيَضٌ بَاضٌ عَلَيْهِ النَّسُورُ

1

1- Ve üstünde akbabaların yumurtladığı bembeyaz bir yer. Onun iç yuvasında kırık bir mızrak demirinin sapa geçen yuvası vardır.

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَعْرِفُ لِفُلَانٍ لَيْلًا وَلَا نَهَارًا

“Vallahi falanın ne gecesini ne de gündüzünü bilirim.” dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde yakın anlamı “gece” olan “لَيْل” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “keklik kuşunun yavrusu”⁵⁰ anlamının, aynı şekilde akla ilk gelen manası “gündüz” olan “نَهَارٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “hubâra kuşunun yavrusu”⁵¹ anlamının kastedilebileceğini ifade etmiştir.⁵² Şair bu örnekte bir cümlede zıt anlamlı iki kelimeyi aynı anda zikretmiştir. Ve bu iki kelimenin nadir anlamlarını da zikrederek okuyucuya farklı bir tarz sunmuştur. İki zıt kelimenin aynı cümlede kullanılması aynı zamanda müellifin belâgat ilmine de vâkıf olduğu izlenimini okuyucuya vermektedir. Zira bu örnekte kullanılan belagât sanatı tıbâktır. Tıbâk, hakikat ya da mecâz olsun iki zıt manayı bir arada zikretmeye denir.⁵³ Bu tür kullanım eserdeki bazı örneklerde de gözlemlenmiştir. İbn Düreyd’in sözlük çalışması incelendiğinde de لَيْل maddesinde herhangi bir istiṣhâd getirmediği sonucuna ulaşılmıştır. Müellif, kelimenin yakın anlamını verdikten sonra, uzak anlamını da okuyucuya sunmakla yetinmiştir.⁵⁴ İstiṣhâd kullanılmaması, dönemin

⁴⁶ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 2/152.

⁴⁷ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 2/47.

⁴⁸ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâḥin*, 78.

⁴⁹ Ebu'l-Hasen Ali b el-Hasen el-Hunâî el-Ezdî (Kura'u'n-Neml), *el-Münecced fi'l-luğa*, ed. Ahmed Muhtâr Ömer - Dâhî Abdülbâkî (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 74.

⁵⁰ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/247.

⁵¹ İbn Manẓûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/238.

⁵² İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâḥin*, 86.

⁵³ İsmail Durmuş, “Tezat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 41/58-60.

⁵⁴ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/241.

insanlarının herhangi bir örneğe ihtiyaç duymadan söz konusu kelimeyi anlıyor olmalarından kaynaklanabilir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ لَهُ أَتَانًا قَطُّ وَلَا أَخَذْتُهَا مِنْهُ

“Vallahi ben falan kimseye ait ne bir dişi merkep gördüm ne de o dişi merkebi falan kimseden aldım.” dersin.

İbn Düreyd, vermiş olduğu bu cümlede “أَتَانٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “dişi merkep” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “kuyu başında bulunan taş veya kaya”⁵⁵ anlamının kastedilebileceğini söylemiştir.⁵⁶ Bu örnekle alakalı olarak müellif tarafından herhangi bir istişhâda başvurulmamıştır. Bunun sebebi bilinmemekle birlikte bu konuda bir şiir örneği bulunmuştur. İbn Manzûr, sözlüğünde أَتَانٌ kelimesinin uzak anlamını verdikten sonra A'şâ (öl. 7/629 [?])’nın şu dizelerini istişhâd olarak getirmektedir:

1 بناجية، كأتان التَّمِيل تَفْصِي السُّرَى بَعْدَ أَتْنٍ عَسِيرًا

- 1- Suyu çekilmiş küçük bir gölcüğün kayası gibi. Gece yolculuğunu, ağır bir yorgunluğun ardından tamamlar.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ لِفُلَانٍ بَقْرَةً وَلَا ثَوْرًا

“Vallahi falan kimsenin ne bir ineğini ne de boğasını aldım.” dersin.

Verilen bu örnekte, yakın anlamı “inek” olan “بَقْرَةٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “çoluk-çocuk”⁵⁷ anlamının kastedilebileceği ifade edilmiştir. Müellif, bu örnekte de tek nadir anlamını zikretmekle yetinmiştir. Herhangi bir istişhâda müracaat edilmeksizin sadece anlamın açıklanmasıyla yetinmiştir. Kullanılan kelimenin uzak anlamının bilinme ihtimalinin yüksek olmasından kaynaklı istişhâda başvurulmamış olabilir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا كَسَرْتُ لِفُلَانٍ فَنَاءً وَلَا أَخْرَجْتُهَا

“Vallahi ben falan kimseye ait bir mızrak kırmadım ve ona zarar da vermedim.” dersin.⁵⁸

Müellifin vermiş olduğu bu örnekte “فَنَاءٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “mızrak” dışında, nadir anlamlarından olan “hurma ağacı”⁵⁹ anlamının kastedilebileceğini ifade etmiştir. Müellif, bu örnekte de tek bir nadir anlamla yetinmiştir. *el-Cemhere'*de yapılan araştırmada da müellif, sadece kelimenin hangi anlamlara gelebileceğini ifade etmiştir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا سَبَّيْتُ لَهُ أُمًَّ وَلَا جَدًّا وَلَا خَالًا

“Vallahi ben onun annesine, dedesine ve dayısına küfretmedim, kötü söz kullanmadım.” dersin.

İbn Düreyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde kullanılan “أُمُّ” kelimesinin ilk akla gelen karşılığı olan “anne” anlamının yanı sıra, uzak anlamlarından olan “beyni saran ince deri”⁶⁰ olarak da anlaşılabilirliğini belirtir. Aynı şekilde “جَدُّ” kelimesinin ilk akla gelen karşılığı olan “dede” anlamının yanı sıra, nadir anlamlarından olan “şans, uğur, talih”⁶¹ olarak

⁵⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/546.

⁵⁶ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 87.

⁵⁷ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/546.

⁵⁸ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 89.

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/509.

⁶⁰ Halil b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 8/426.

⁶¹ Halil b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 6/8.

da anlaşılabilirliğini belirtir. Yine “حَالٌ” kelimesinin akla gelen ilk anlamlarından olan “dayı” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “küçük tepe”⁶² olarak da anlaşılabilirliğini ifade etmiştir. Müellif, akrabalıkla alakalı olan isimleri bir arada zikretmiş, her birinin nadir kullanımlarını da ifade etmiştir. Nadir anlam olarak sadece bir anlamı ifade etmekle iktifa etmiştir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ مِنْ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ كَافِرًا وَلَا فَاسِقًا

“Vallahi bu toplulukta ne bir kâfir ne de bir fâsık gördüm.” dersin.

İbn Düreyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “kâfir” olan “كَافِرٌ” kelimesinin kullanılıp nadir anlamlarından olan “tepeden tırnağa silahlanmak ya da bir şeyi gizlemek”⁶³ anlamının kastedilebileceğini ifade etmiştir. Okuyucu, كَافِرٌ ifadesinden sonra kullanılan فَاسِقٌ ifadesinden dolayı nadir anlam verilemeyeceğini düşünse de müellif, böyle olmadığını keskin bir söylemle ifade etmiştir.⁶⁴

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عَصَى فُلَانٌ

“Vallahi falan kimse karşı çıkmadı.” dersin.

Verilen bu örnekte, fiilinin “karşı çıkmak, isyan etmek” anlamlarının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “kılıç ile vurmak”⁶⁵ anlamının da kastedilebileceğini ifade etmiştir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا مَشَيْتُ فِي صَحْنٍ فُلَانٍ وَلَا دَخَلْتُهُ

“Vallahi falan kimseye ait olan evin avlusunda yürümedim ve oraya girmedim.” dersin.

Verilen bu örnekte “صَحْنٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “avlu” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “büyük kadeh, yemek konulan kap”⁶⁶ ifadelerinin kastedilebileceğini ifade etmiştir.⁶⁷ İbn Düreyd bu örnekte tek bir mana ile yetinmemiş, iki farklı anlama gelebileceğini ifade etmiştir. Müellif birtakım örneklerde bu yöntemi tercih etmektedir. Yapılan araştırma neticesinde صَحْنٌ fiil olarak kullanıldığında iki farklı anlama gelmektedir. Bunlardan birisi “iki topluluk arasında sulh yapmak” diğeri “vermek” anlamındadır.⁶⁸

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا نَأَلَيْ فِي هَذَا الْأَمْرِ شَكٌّ وَلَا امْتِرَاءٌ

“Vallahi bu işle alakalı şüphe uyandırıcı bir haber ve tartışma bana ulaşmadı.” dersin.

İbn Düreyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “şüphe” olan “شَكٌّ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “devenin yürürken topallaması”⁶⁹ anlamında da kullanılabileceğini söylemiştir. Müellif bu yemin cümlesinde kelimenin yakın anlamını esas almış, nadir kullanımını da izah etmiştir.⁷⁰ Bu cümlede müterâdif kelimeler zikredilmiştir. Bu müterâdif kelimelerden birisinin nadir kullanımı verilmiş, diğer kelimenin

⁶² Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-Ayn, 4/304.

⁶³ Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-Ayn, 5/357.

⁶⁴ İbn Düreyd, Kitâbü'l-Melâhin, 103.

⁶⁵ Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-Ayn, 2/198.

⁶⁶ İbn Düreyd, Cemheretu'l-Luğa, 1/543.

⁶⁷ İbn Düreyd, Kitâbü'l-Melâhin, 132.

⁶⁸ Ebü'l-Hüseyin Ahmed b Fâris b Zekeriyâ (İbn Fâris), Mu'cem-ü Mekâyîsi'l-Luğa, ed. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlatları Yayınevi, 1969), 3/335.

⁶⁹ İbn Düreyd, Cemheretu'l-Luğa, 1/139.

⁷⁰ İbn Düreyd, Kitâbü'l-Melâhin, 134.

nadir kullanımı zikredilmemiştir. “شَكَّ” terimi sözlüklerde “hafif topallık/yan ağrısı” anlamıyla kaydedilir; nitekim “بَعِيرٌ شَاكٌ” denir ve “شَكَّ يَشْكُ شَاكًا” kalıbıyla da kullanılır. Bu tanım kıyasa uygundur; çünkü tarif edilen hâl, içerden sirayet eden bir ağrıyı ifade eder. Bununla birlikte bazı kaynaklarda “شَكَّ”in üst kolun gövdenin yanına yapışması anlamına geldiği de belirtilir. Bu ikinci açıklama doğru kabul edilirse, kıyas bakımından daha belirgin ve açıklayıcı görünmektedir.⁷¹

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ لِفُلَانٍ حَشِيشًا وَلَا اسْتَهْلَكْتُهُ

“Vallahi ben falan kimseye ait ne bir ot aldım ne de onu tükettim.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “حَشِيشٌ” kelimesinin yakın anlamlarından birisi olan “ot” ifadesinin zikredilip, nadir anlamlarından olan “koyun veya deve yavrusu”⁷² anlamında kullanılabileceğini ifade etmiştir. Müellif bu örnekte iki hayvandan hangisinin yavrusu olduğuyla alakalı net bir seçim yapmamıştır. Yani kesin bir hüküm vermemiştir. Eser genel olarak değerlendirildiğinde bazı örneklerde müellifin bu tarzı benimsediği saptanmıştır. Kuru bitkinin durumu koyun ya da deve yavrunun durumuna benzetilmiştir. Görünüş bakımından durum böyledir. Bitki başlangıçta kuru değildir, bir süre nemlilik hali devam eder. Aynı şekilde yavru da ilk zamanlarda حَشِيشٌ değildir, ancak hali değiştikten sonra bu isimle anılır. Bu kullanımın benzerlik ilişkisine dayandırıldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ لِفُلَانٍ عَبَاءً وَلَا أَعْرِفُ أَخِذًا لَهُ

“Vallahi falana ait yeleği almadım ve onu kimin aldığını da bilmiyorum.” dersin.

Bu örnekte müellif, “عَبَاءٌ” ifadesinin yakın anlamlarından olan “yelek” ibaresinin kullanımının yaygın olsa bile, “tembel kimse”⁷³ için de ifade edilebileceğini belirtmiştir. Müellif, verdiği yemin cümlesinde, kelimenin yakın anlamındaki kullanımını esas almış, nadir anlamını da izah etmiştir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا كَلَّمْتُ صَفْوَانَ وَلَا هَمَامًا

“Vallahi ben Safoan ve Hemmâm ile konuşmadım.” dersin.

Verilen bu örnekte “صَفْوَانٌ” kelimesinin özel isim olarak kullanımı yaygın olsa da bu kelimenin uzak anlamlarından birisi olan “güneş ve bulut olmayan soğuk bir gün”⁷⁴ anlamında da kullanılabileceğini; “هَمَامًا” kelimesinin de aynı şekilde özel kullanımı yaygın olsa da “aşırı yağmurlu bir gün”⁷⁵ anlamında kullanılabileceğini ifade etmiştir. Burada da nadir kullanımlarından istifade edilerek müellifin, iki zıt ifadeyi aynı cümlede zikrettiği sonucuna varılabilir. Zira örneklerden birisi bulut olmayan bir günü ifade ederken, diğeri de aşırı yağmurlu yani bulutlu bir gün olduğunu ortaya koymaktadır.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا تَنْجَمْتُ قَطْ وَلَا عَرَفْتُ وَقْتُ طُلُوعِ النَّجْمِ

“Vallahi yıldızlara asla bakmadım ve yıldızların doğuş vaktini de bilmiyorum.” dersin.

⁷¹ İbn Fâris, *Mu'cem-ü Mekâyîsi'l-Luğa*, 3/173.

⁷² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 8/240.

⁷³ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 2/1101.

⁷⁴ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/224.

⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/626.

Müellif, bu örnekte “نَجْم” fiilinin yakın anlamının “yıldızlara bakmak” olduğunu “نَجْم” kelimesinin yakın anlamının “yıldız” olduğunu ifade eder. Fakat bu ismin ve fiilin nadir anlamlarıyla da kullanılabileceğini söylemiştir. “نَجْم” kelimesinin nadir anlamlarından birisi “sapsız ot, kabak gibi yere bakan ot”tur.⁷⁶ “نَجْم” fiilinin nadir anlamı ise “sapsız olan otu topraktan çıkarıp yemek”tir.⁷⁷ Aynı kökten türeyen, farklı anlamlara gelen kelimeleri aynı yemin cümlesi içerisinde herhangi bir anlam karmaşasına sebebiyet vermeden kullanması şairin dil konusunda yetenekli olduğunu da ortaya koymaktadır.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ فِي الدَّارِ إِنْسَانًا وَلَا كَلِمَتُهُ

“Evide bir insan görmedim, onunla da konuşmadım.” dersin.

İbn Düreyd, bu yemin cümlesinde, “إِنْسَانٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “insan” anlamının yanı sıra nadir anlamlarından olan “su” anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.⁷⁸

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عِنْدِي عَجَلَةٌ وَلَا أَمْلِكُهَا

“Vallahi bende su matarası yok ve ona sahip olmadım.” dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “عَجَلَةٌ” kelimesinin yakın anlamı olan “su matarası” ile ifade edilebileceği gibi, nadir anlamlarından olan “bir çeşit ot türü”⁷⁹ ile de ifade edilebileceğini göstermiştir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ عَجُوزًا وَلَا شَيْخًا

“Vallahi yaşlı bir kadın ve adam görmedim.” dersin.

Müellif, “عَجُوزٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “yaşlı kadın” ibaresinin yaygın olarak kullanıldığını fakat nadir anlamlarından olan “ok kuburu/ ok mahfazası”⁸⁰ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde “شَيْخٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “yaşlı adam, ihtiyar” anlamının yaygın olarak kullanıldığını fakat nadir anlamlarından olan “yağmur çiselemesinde yere düşen ilk tanecik”⁸¹ anlamında da kullanılabileceğini söylemiştir. İbn Düreyd, bu örneğinde de anlamca mürâdif olan iki kelimeyi (biri müzekker diğeri müennes) aynı cümlede ustaca zikretmiş ve bu iki kelimenin nadir kullanımlarının birbirinden farklı olabileceğini okuyucuya aktarma gayretinde olmuştur.

Söz konusu eserde geçen bazı kelimeler de tablo şeklinde sunulmuştur:

Arapça Kelime	Yakın Anlam	Uzak Anlam
حِمَارٌ	Merkep	Taş (حَجَرٌ anlamı)
دَجَاجَةٌ	Tavuk	Yün yumağı
فَرْجٌ	Civciv	dilmeçli kaftan
كَرْمٌ	Cömertlik, sehâvet	Üzüm bağı, asma

⁷⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 6/154.

⁷⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 6/155.

⁷⁸ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 175.

⁷⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 7/12.

⁸⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/335.

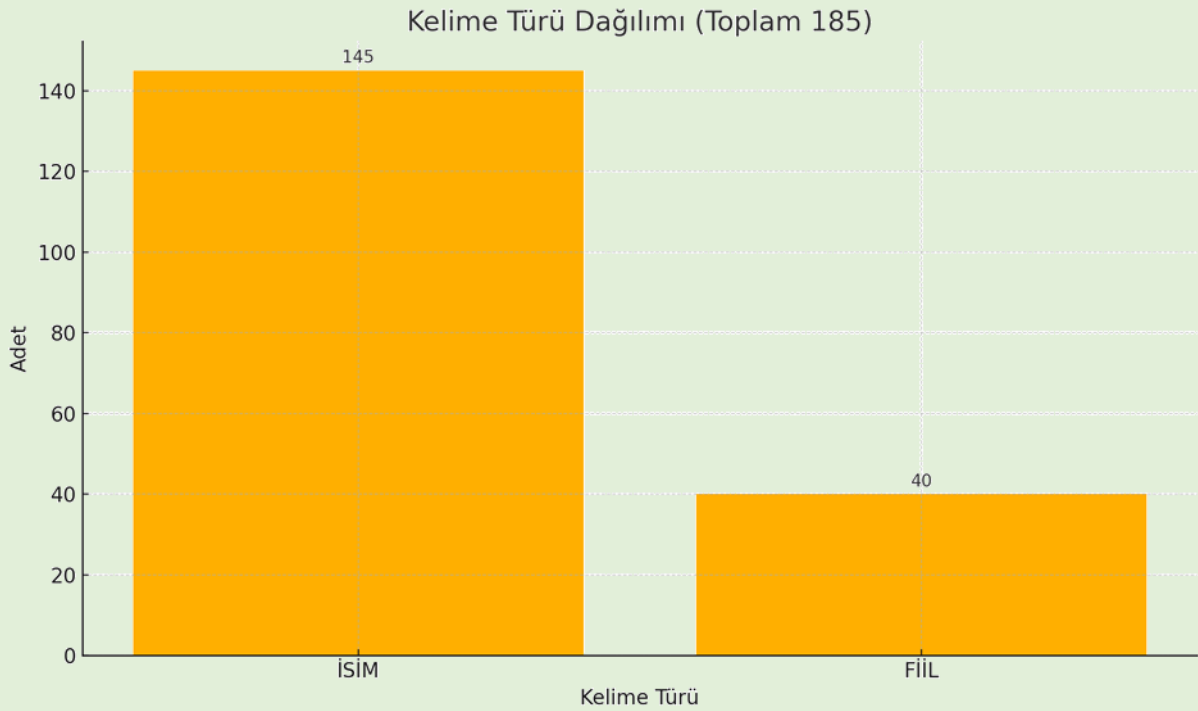
⁸¹ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/603.

قَائِدٌ	Komutan	Küçük sulama nehri
عَمْرٌ	Özel isim (Amr)	Dişler arasındaki et parçaları
جَفَنَةٌ	Kâse, çanak	Asma, üzüm bağı, üzüm çeşidi
بَيْضَةٌ	Yumurta	Baş zırhlı miğfer
عَسَلٌ	Bal	Hızlı yürümek (kurdun yürüyüşü)
طَرِيقٌ	Yol	El ile erişilen hurmaağacı
قَطِيعٌ	Sürü	Deriden kamçı
صَلِيبٌ	Haç	Yağlı kemik
سَرَقٌ	Çalmak (fiil)	Yüksek kaliteli ipek
أَلِيَّةٌ	Oturak yeri	Başparmak
مَكْرٌ	Hile, tuzak	Bir ot türü
دَرَعٌ	Arşınlamak, ölçmek	Deveye binmek için üzengi basmak
جَمَلٌ	Deve	Bir balık türü
أَبْصَرَ	Dikkatle bakmak	Deride kabuğu soymak
سُهِيلٌ	Süheyl (özel isim)	Parlak yıldız
طَرَقَ	Geceleyin ziyarete gitmek	Yün dövme sopasıyla vurmak
زَارَ	Ziyaret etmek	Boğaza vurmak
سَعْدَانٌ	Özel isim	Hurma dikenini
قَوْسٌ	Yay	Hurmanın bir parçası
شَمٌ	Sövmek, küfretmek	Çirkin yüzlü olmak
قَضِيبٌ	Ağaç dalı	Kadîb adlı vadi
زَنْبَقٌ	Zambak	Zurna, kaval
فَقِيرٌ	Fakir	Fakîr adlı kuyu
مُدْهَنٌ	Merhem/yağ kabı	Kayada yağmur suyunun biriktiği oyuk
عَبْدٌ	Köle	Abd adlı dağ
حَبْلٌ	İp	Uzun kum yığını
دَارٌ	Ev	Basra ile Ahsâ arası yer

اَوَز	Kaz	Tıknaz kişi
قَمِينَة	Cariye	Bukağı yeri
حَنْجَر	Hançer	Sütü bol deve
اِفْتَرَى	İftira atmak	Kürk giymek
مُسْتَمِطِر	Yağmura ihtiyaç duyan ekin	Bulut
سَكَن	Ev, mesken	Ateş

Eserde kullanılan kelimelerin isim ve fiillerden müteşekkil olduğu gözlemlenmiştir. İsim ve fiil kullanımına dair grafik aşağıda verilmiştir:

2.5. Eserde Yapılan İstişâdlar

Eserde, kullanılan birtakım kelimelerin anlamları açıklanırken âyetlerden faydalanılarak istişâd yapılmıştır. Âl-i İmrân, en-Nisâ, el-Mâide, el-A'râf, Hûd, el-En'âm, Yûsuf, el-Hicr, Meryem, Tâhâ, es-Secde, Sâd, en-Necm, er-Rahmân, et-Tekvîr, el-Alak, el-Burûc, el-Mutaffifîn gibi sûrelerde geçen yirmi üç âyetle istişâd yapılmıştır. İstişâd olarak verilen âyetlerin çoğunluğu uzak anlamlarını açıklamak için, bir kısmı ise yakın anlamlarının izahı için verilmiştir.

Eserde geçen yemin cümlelerinde, şairlerle de istişâd yapılmıştır. Müellif şairle istişâd yaparken genellikle şairin ismini vermekten imtina etmiştir. Bu durumun sebebi, söz konusu beyitlerden bazılarının edebî çevrelerde oldukça meşhur oluşu ve bazılarının ise şairlerinin bilinmemesi olabilir.

2.5.1. Âyetlerle Yapılan İstişâd

Bu bölümde müellifin bizzat yaptığı istişâd değil, muhakkik tarafından dipnotlarda gösterilen ayetlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu çalışmada da muhakkik tarafından

ortaya konan istişhâd değerindeki âyetler zikredilmiş ve okuyucunun zihninde daha berrak izler bırakması amaçlanmıştır.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عَرَفْتُ لِفُلَانٍ نَخْلًا وَلَا شَجَرًا

“Vallahi falan kişinin ne bir hurma ağacı ne de herhangi bir ağacı olduğunu biliyorum.” dersin.

Müellif bu örnekte “شَجَر” kelimesinin kullanılıp aynı kelimenin uzak anlamı olan “çekişmek, kavga etmek”⁸² anlamının kastedilebileceğini ifade etmiştir. Bu duruma Nisâ Sûresi’nin 65.âyetini örnek olarak getirmiştir:

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

“Hayır! Rabbine and olsun ki onlar, aralarında çıkan çekışmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”⁸³

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا لِي فَرَشٌ وَلَا أَمْلَكُهُ

“Vallahi benim ne bir halım var ne de haliya sahibim.” dersin.

İbn Düreyd bu örnekte yakın anlamı “halı” olan “فَرَشٌ” kelimesinin kullanılıp uzak anlamı olan “yük taşıyabilecek çağına gelmiş küçük hayvan (deve)”⁸⁴ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bunu da En’âm Sûresi’nin 142. âyetini örnek göstererek açıklamıştır:

وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

“Hayvanlardan yük taşıyanı ve tüyünden döşek yapılanları yaratan O’dur. Allah’ın size verdiği rızıktan yiyin, şeytanın ardına düşmeyin; şüphesiz o sizin için apaçık bir düşmandır.”⁸⁵

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا مَسَسْتُ لِفُلَانٍ حَدًّا وَلَا كَسَرْتُ لَهُ ظِفْرًا

“Vallahi falanın yüzüne dokunmadım, onun tırnağını da kırmadım.” dersin.

İbn Düreyd bu örnekte, “حَدٌّ” kelimesinin ilk akla gelen anlamı olan “yanak” anlamı kullanılarak, nadir anlamı olan “hendek, uzunca kazılmış çukur”⁸⁶ anlamlarının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bu durumu Burûc Sûresi’nin 4. âyetiyle açıklamaktadır:

فُتِلَ أَصْحَابُ الْأُحُدِ

“O çukurları hazırlayanlar mahvolmuşlardır”⁸⁷

2.5.2. Şiirlerle Yapılan İstişhâd

Müellif, şiirlerle istişhâd yaparken çoğunlukla şairin ismini vermemiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda bazı şiirlerin şairleri belirlenmiş ve çalışmada zikredilmiştir. Bununla birlikte şairinin ismi tespit edilemeyen şiirler de mevcuttur. İbn Düreyd şiirlerin bir kısmının bahirlerini zikretmiş, bir kısmını da zikretmemiştir. Tespit edilen bahirler, parantez içerisinde gösterilmiştir, makaleye esas olan kitapta zikredilmeyen bahirler tarafımızca tespit edilmiştir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا سَأَلْتُ فُلَانًا حَاجَةً قَطُّ

“Vallahi ben falan kişiden bir şey istemedim.” dersin.

⁸² İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/458.

⁸³ *Kur’ân Yolu* (Erişim 17 Temmuz 2025), en-Nisâ 4/65.

⁸⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 6/255.

⁸⁵ *Kur’ân Yolu* (Erişim 17 Temmuz 2025), el-En’âm 6/142.

⁸⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 4/138.

⁸⁷ *Kur’ân Yolu* (Erişim 17 Temmuz 2025), el-Burûc 85/4.

Müellif bu örnekte akla gelen ilk anlamı “ihtiyaç, dilek” olan “حَاجَةٌ” kelimesinin kullanılıp, uzak anlamlarından olan ve çoğulu “حَاجَجٌ” olarak bilinen “deve diken bitkisi”⁸⁸ anlamının da kastedilebileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde “حَاجَجٌ” kelimesinin de nadir anlamlarından olan “göz çukuru”⁸⁹ anlamına geldiğini de belirtmiştir. Kelimenin “deve diken bitkisi” anlamında kullanıldığını Ebû Muhammed el-Fak’asî’ye (öl.?) ait bir şiirle açıklamaktadır:⁹⁰ [Recez]

1 خَلْتُ الْقَدَى الْجَائِلَ فِي حَجَاجِهَا مِنْ حَسَكِ الثَّلَعَةِ أَوْ مِنْ حَاجِهَا

1- Göz çukuruna gelen çöpü, vadiden ya da deve diken bitkisinden gelen bir diken zannettim.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ فُلَانًا قَطَّ وَلَا كَلَّمْتُهُ

“Vallahi falan kimseyi ne gördüm ne de onunla konuştum.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu cümlede “كَلَّمَ” fiilinin yakın anlamı olan “konuşmak” anlamının kullanılarak nadir anlamlarından birisi olan “yaralamak”⁹¹ anlamının kastedildiğini söylemiştir. Bu kullanımı, şu şiirle açıklamıştır:⁹² [Tavîl]

1 يَفْئِدِي بِأُمِّيهِ الْعِرَادَةَ بَعْدَمَا نَجَا وَضَوَاحِي جِلْدِهِ لَمْ تُكَلِّمْ

1-(İrade) isimli atının derisinin dış kısmı yaralanmadan kurtulursa annesini ve teyzesini kendi atı için feda eder.

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا أَمْلِكُ كَلْبًا وَلَا فَهْدًا، وَلَا أَعْرِفُ هُمَا مَوْضِعًا

“Vallahi ben ne bir köpeğe ne de bir jaguara sahip oldum. O ikisinin konumunu da bilmiyorum.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu cümlede “كَلَّبَ” kelimesinin kullanıldığını, nadir anlamlarından birisi olan “kılıç kabzasındaki mih(çivi)”⁹³ anlamının kullanıldığını söylemiş ve İşnâdânî’den naklettiği şu şiirle açıklamıştır:⁹⁴ [Tavîl]

1 تَوَسَّمتُ كَلْبِيهِ فَقُلْتُ لِصَاحِبِي هُمَا شَاهِدَا عَدْلٍ لَهُ فَتَوَسَّما

1-Kılıcın kabzasındaki iki mih görünce, arkadaşşıma dedim ki: bu kılıcın kabzasındaki iki mih, kılıcın adaletli olduğunun şahididir. İdrak et.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ مِنْ فُلَانٍ حَمَلًا وَلَا عَنَزًا

“Vallahi ben falan kimseden ne kuzu ne de keçi aldım.” dersin.

⁸⁸ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/464.

⁸⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 3/9.

⁹⁰ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 69.

⁹¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/378.

⁹² İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 70.

⁹³ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/376.

⁹⁴ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 74-75.

Müellif, bu yemin cümlesinde “حَمَلٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “kuzu” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “yağmur yüklü bulut”⁹⁵ anlamının kastedilebileceğini el-Hezelî'nin şu dizeleriyle örneklemiştir:⁹⁶ [Serî]

1 كَالسُّحْلِ الْبَيْضِ جَلَا لَوْحًا سَحٌّ نَجَاءَ الْحَمَلِ الْأَسْوَلِ

1-Yağmurla yüklü bulut, yağmurunu boşaltıp gittiğinde, rengi parlayan beyaz bir elbise gibi oldu.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ عَلِيًّا وَلَا كَلَّمْتُ بَكْرًا

“Vallahi ben Ali’yi görmedim ve Bekir ile de konuşmadım.” dersin

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde “عَلِيٌّ” kelimesinin özel anlamı olan “Ali” anlamı ile kullanılıp, nadir anlamlarından olan “kuvvetli at”⁹⁷ manasında da kullanılabildiğini söylemiş ve Muhadram Şair İbn Mukbil’in (öl. 70-72/589-692) bir şiiriyle örneklemiştir:⁹⁸ [Tavîl]

1 وَ كُلُّ عَلِيٍّ قُصَّ أَسْفَلُ دَلِيلِهِ فَشَمَّرَ عَنْ سَاقِي وَ أَوْظَفَةَ عُجْرِي

1-Kuyruğunun ucu kesilmiş, bundan dolayı ayağını ve tombul incik kemiklerini hazırlamış kuvvetli at...

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا لِي مَرْكُوبٌ وَلَا أَفْلِكُهُ

“Vallahi benim ne bir binek hayvanım var ne de ona sahip oldum.” dersin.

İbn Düreyd, vermiş olduğu bu cümlede “مَرْكُوبٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “binek hayvan” anlamının kullanılıp nadir anlamlarından olan “Hicaz bölgesinde bilinen bir yer ismi”⁹⁹ anlamında da kullanılabildiğini beyan etmiştir. Bu anlama gelecek kullanımı Cenûb Uht-u Amr’ın şu dizesiyle örneklemiştir:¹⁰⁰ [Basîl]

1 أَبْلَغَ بَنِي كَاهِلٍ عَنِّي مُعْلَعَلَةً وَ الْقَوْمُ مِنْ دُونِهِمْ سَعِيًا وَ مَرْكُوبًا

1-Bizim kavmimiz Say ve Merkûb’da iken, Kâhiloğullarına benden selam söyle!

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ لَقَدْ دَخَلْتُ دَارَ فُلَانٍ فَمَا رَأَيْتُ فِيهَا سَرَبًا

“Vallahi ben falan kimsenin evine girmedim ve onun evinde su testisi de görmedim.” dersin.

Müellif bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “su testisi” olan “سَرَبٌ” kelimesinin kullanılıp nadir anlamlarından olan “akan su, sızıntı”¹⁰¹ gibi anlamların kastedilebileceğini göstermiştir. Müellif, bu durumu Cahiliye Dönemi şairlerinden olan Ebû Muhammed el-Fakasî’nin şu dizeleriyle örneklemiştir:¹⁰² [Recez]

1 يَنْضَحْنَ مَاءَ الْبَدَنِ الْمَسْرَى نَضْحَ الْبَدِيعِ السَّرَبِ الْمَصْفَرِّ

1- Neşeli bedenlerin suyunu, sarımtırak su kabından damlayan sızıntılar gibi serpiştirdiler.

⁹⁵ Halîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-‘Ayn*, 3/240.

⁹⁶ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 90.

⁹⁷ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 2/952.

⁹⁸ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 116.

⁹⁹ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/326.

¹⁰⁰ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 128.

¹⁰¹ Halîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-‘Ayn*, 7/249.

¹⁰² İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 130.

وَتَقُولُ : وَاللّٰهُ مَا عِنْدِيْ فُلَانٌ خِرْقَةٌ يَلْبَسُهَا

“Vallahi bende falan kimsenin giyindiği bir hırka yok.” dersin.

Müellif, yakın anlamı “hırka” olan “خِرْقَةٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “çekirgeye ait herhangi bir parça”¹⁰³ anlamının kastedilebileceğini ifade etmiş ve bu manaya gelebilecek kullanımı bir şiirle örneklendirmiştir:¹⁰⁴ [Tavîl]

1 صُبَّتْ عَلَى مَرْزَعَةِ ابْنِ وَاصِلٍ خِرْقَةٌ رَجُلٍ مِنْ جَرَادٍ نَازِلٍ

1- İbn Vasıl'ın tarlasına gelen çekirgelerin ayak parçaları döküldü.

وَتَقُولُ : وَاللّٰهُ مَا أَجَلْتُ فُلَانًا وَلَا أَكْرَمْتُهُ

“Vallahi ben falan kimseyi yüceltmedim ona ikram da etmedim.” dersin.

Verilen bu yemin cümlesinde geçen “أَجَلَّ” fiilinin yakın anlamlarından olan “yüceltmek” anlamının kullanılıp “جَلَّةٌ” kelimesinden türemiş, nadir anlamlarından olan “gübre vermek”¹⁰⁵ anlamının da anlaşılabilceği bir şiirle açıklanmıştır:¹⁰⁶ [Basîl]

1 عَزَبَتْ قُضَاعَةُ عَنْكُمْ وَ تَكْرَمَتْ عَنْ أَنْ تُنَاسِبَ جِلَّةً وَ قُمَامًا

2 كَانُوا الذُّرَى فَسَمَوْا إِلَى قُلُلِ النَّدَى وَ بَحْتُوا أَنْ يَنْزِلُوا الْأَهْصَامَا

1-Kuzaa kabilesi sizden uzak durdu ve böylece hayvan gübresi ve çöplere benzemekten kurtuldular.

2-Onlar cömertliğin zirvelerine ulaşan zirvedeki kişilerdi ve vadilerin alt kısımlarında kalmaktan kurtuldular.

وَتَقُولُ : وَاللّٰهُ مَا أَخَذْتُ مِنْ أَرْضِ فُلَانٍ عَسِيْبًا

“Vallahi ben falan kimsenin toprağından yapraksız hurma dalı almadım.” dersin.

Bu cümlede ifade edilen “عَسِيْبٌ” kelimesinin yakın anlamı “yapraksız hurma dalı”dır. Fakat nadir anlamlarından olan “Asîb adında bir dağ”¹⁰⁷ anlamında da ifade edilebileceği gösterilmiştir. Müellif, bu kullanımı İmru'ul-Kays (öl. 565)'ın şiiriyle örneklendirmiştir:¹⁰⁸ [Tavîl]

1 أَجَارَتْنَا إِنَّ الْمَزَارَ قَرِيبٌ وَ إِلَيَّ مُقِيمٌ مَا أَقَامَ عَسِيْبٌ

2 أَجَارَتْنَا إِنَّا غَرِيْبَانِ هَاهُنَا وَ كُلُّ غَرِيْبٍ لِلْغَرِيْبِ نَسِيْبٌ

1- Ey komşumuz! Mezar yakındır ve ben Asîb dağının bulunduğu yerde kalacağım.

2-Ey komşumuz! Biz burada yabancıyız ve her yabancı, diğer yabancının yakınıdır.

Sonuç

Abbâsî dönemi âlimlerinden İbn Düreyd, yakın-uzak anlam ilişkisini belâğatın imkânlarıyla mezcedip sözlükçülük kudretini sergilediği *Kitâbü'l-Melâhin*'i kaleme almak suretiyle, kendisinden sonraki çalışmalara da yön veren bir örnek ortaya koymuştur. Yemin cümlelerinden müteşekkil bu eser, lügat öğretimini hedefleyen bir amaca sahiptir. Müellifin, kendisinden önce yaşamış âlimlere düzenli atıflarda bulunması ise ilmî silsileye intisaplı,

¹⁰³ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1/591.

¹⁰⁴ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 151.

¹⁰⁵ Halîl b. Aḥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 6/19.

¹⁰⁶ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 157.

¹⁰⁷ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 2/753.

¹⁰⁸ İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhin*, 162.

gelenek merkezli tutumunu belirgin kılar; böylece metin hem belâgatın inceliklerini hem de sözlük ilminin disiplinini aynı çatı altında buluşturan bir mahiyet kazanır.

İbn Düreyd, yemin cümlelerini verirken herhangi bir sistematığa başvurmamıştır. Bu durum hem okuyucunun hem de araştırmacının işini kısmen zorlaştırmaktadır. Müellifin, sözlük alanında söz sahibi olmasına ve *el-Cemhere'*yi yazmasına rağmen bu eserinde neden sistematik bir stile başvurmadığı zihinlerde soru işareti olarak kalmaktadır. Eserde kullanılan yüz seksen beş cümle yemin ifadeleriyle başlamaktadır. Uzak ve nadir anlam ilişkisinden dolayı yemin edenin işi kolaylaştırılmakta, bununla birlikte yemin ederken lafızdan maksadın ne olduğunun önemi de ortaya çıkmaktadır.

Müellif, örnek verdiği kelimeyi kimi zaman açıkça açıklamakta kimi zaman da yalnız lafzı anmakla yetinip başka bir izahta bulunmamaktadır. İbn Düreyd eserinde Arap dilinin zenginliğini; çok anlamlı olan kelimeleri ifade ederek ortaya koymaktadır. Müellif, her kelime için kesin bir hükme varmaz, sözü söyleyenin hangi amaçla söylediği konusunda ihtimalleri göz önünde bulundurur.

Örnekler genel olarak değerlendirildiğinde *melâhin* kavramının herhangi bir kötülüğü önlemek amacıyla kullanılabileceği gibi kötülüğe gizlice yönlendirmek niyetiyle de kullanılabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. İbn Düreyd, istişhâd konusuna da önem veren bir dil âlimidir. Örnek olarak sunduğu yemin cümlelerinde, çoğu kez âyet ve şiirlerden yararlanır; böylece açıklamalarını sağlam bir zemine oturtur. Birtakım noktalarda müfessirlerin görüşlerine de yer vermesi, İbn Düreyd'in ilme olan büyük saygısını da ortaya koymaktadır.

İbn Düreyd, kimi zaman aynı örnek içerisinde tek bir semantik alanına mensup birçok lafzı birlikte zikreder. Bununla birlikte aralarında benzerlik bulunan lafızları da bir arada vermekten geri durmaz.

Kaynakça

- Bağcı, Abdullah Esat. "İbn Dureyd'in Söylediği Hikmet Şiirlerinin Tema ve Üslup Bakımından İncelenmesi". *Akif* 54/1 (2024), 95-114. <https://doi.org/10.51121/akif.2024.57>
- Durmuş, İsmail. "Tezat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/58-60. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân*. ed. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, ts.
- Ebü't-Tayyib el-Lugavî, 'Abdülvâhid b. 'Alî el-Halebî. *Merâtibu'n-Nahviyyîn*. ed. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2002.
- Halîl b. Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî. *el-Muctenâ*. b.y.: y.y., 1382-1962.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Ḥasen b. Düreyd el-Ezdî. *Kitâbü'l-Melâḥin*. ed. Abdülilâh Nebhân. Dımaşk: Menşûrât-i Vizârat'î's-Sekâfe, 1992.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen b. Düreyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-Luğa*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1408.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî. *Mu'cem-ü Mekâyîsi'l-Luğa*. ed. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlatları, 2. Basım, 1969.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1414/1993.
- İbn Munkiz, Ebû'l-Muzaffer Mecdüddîn Usâme b. Mukallid b. Nasr. *el-Bedî' fî Nakdi's-Şi'r*. Kahire: Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ts.
- Kıftî, İbn Yûsuf el-. *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*. ed. Muhammed Ebü'l-Faḍl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1986.
- (Kura'u'n-Neml), Ebû'l-Hasen Ali b el-Hasen el-Hunâî el-Ezdî. *el-Münecced fi'l-luğa*. ed. Ahmed Muhtâr Ömer - Dâhî Abdülbâkî. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1988.
- Merzubânî, Ebû 'Ubeydullâh Muhammed b. İmrân el-. *Mu'cemu's-Şu'arâ*. ed. F. Krenkow. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1982.
- Mi'ser, Mufaddal b Muhammed b. *Târîhu'l-'Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ḡayrihim*. ed. Abdülfettâh Muhammed. Yemen: Hecr li'l-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İlân, 1941.
- Râzi, Muhammed b. Ebû Bekir b. 'Abdülkadir er-. *Muhtâru's-Şiḥâh*. Beyrut: Mektebetu Lubnan Naşirûn, 1995.
- Subkî, Bahâuddîn Ebû Ḥamid Ahmed b. 'Ali b. 'Abdulkâfi es-. *'Arûsu'l-Efrâḥ fî Şerhi Telḥîşi'l-Miftâḥ*. ed. Halil İbrahim Halil. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, ts.
- Suyûtî, Celâluddîn 'Abdürrahmân. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1991.
- Tehânevî, Muhammed b. 'Alî et-. *Keşşâf-ü Istılâḥâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*. ed. 'Alî Dahrûc. Beyrut: Mektebet-ü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Toprak, M. Faruk. "Klâsik Arap Şiirinde Luğaz". *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2001), 97-110.

Yâķûť el-Ĥamevî, Ebû 'Abdullâh Şihâbeddin Yâķûť b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Üdebâ = İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. ed. İhsân Abbâs. 18 Cilt. Beyrut: Dâru Garb el-İslâmî, 1. Basım, 1993.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osman. *Siyer-ü A'lâmi'n-Nübelâ*. ed. Beşşâr Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.